

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, December 2017, 21 (3): 1941-1972

Muhammed İktbal'e G6re Şahsiyet Eğitiminde Fiziksel evrenin Yeri
Place of Physcial Environment in Personality Education
According to Muhammad Iqbal

Ramazan G6rel

Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fak6ltesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Assistant. Prof., Marmara University, Faculty of Theology, Department of Religious Education
Istanbul, Turkey

ramazan.gurel@hotmail.com

ORCID ID orcid.org/0000-0001-9066-9098

Makale Bilgisi / Article Information

Makale T6r6 / Article types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Received: 30 Ekim/October 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 04 Aralık/December 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Cilt / Volume: 21 **Sayı / Issue:** 3 **Sayfa / Pages:** 1941-1972

DOI: <https://doi.org/10.18505/cuid.349706>

Atıf/Cite as: G6rel, Ramazan. "Muhammed İktbal'e G6re Şahsiyet Eğitiminde Fiziksel evrenin Yeri-Place of Physcial Environment in Personality Education According to Muhammad Iqbal". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 21, sy. 3 (Aralık 2017): 1941-1972. doi: 10.18505/cuid.349706.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright  Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fak6ltesi-Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Muhammed İkbâl'e Göre Şahsiyet Eğitiminde Fiziksel Çevrenin Yeri

Öz: Eğitim tarihinde yapılan araştırmalara bakıldığında şahsiyet-eğitim ilişkisine dair farklı fikirler, yaklaşım ve teorilere rastlamak mümkündür. İnsanın duyguları, düşünceleri, davranışları, maddi yapısı ve gelişime açık olan şahsiyet özellikleri onu çok boyutlu olarak ele almayı zaruri hale getirmiştir. Bu durumun bir neticesi olarak gerek İslam coğrafyasında gerekse Batı dünyasında birçok düşünür şahsiyet gelişimi ve eğitimini etkileyen faktörler üzerinde durmuş, fiziksel çevre ve ona bağlı olarak değişen şartları da şahsiyet eğitimine etki eden aktif bir unsur olarak değerlendirme yoluna gitmiştir. Bu çalışmamızda biz, insana dair kendine özgü fikirleri ile İslam düşünce geleneğinde ayrı bir yeri olan Muhammed İkbâl'in, şahsiyet eğitiminde fiziksel çevrenin yerine işaret eden fikirlerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu bağlamda şahsiyet kelimesinin kavramsal çerçevesini belirlemek, İkbâl'in şahsiyet eğitiminde gündeme getirdiği fiziksel çevre ve bu çevrenin özelliklerini tanımak, fiziki çevreyle bağlantılı olarak okul ve öğretmenin şahsiyet eğitimi sürecindeki yerine İkbâl'in görüşlerinden hareketle işaret etmek, insan şahsiyetinin gelişimine etkisi açısından İkbâl'in fiziki çevreye biçtiği rolü tespit etmek araştırmamızın hareket noktaları olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbâl, İkbâl, Şahsiyet, Merd-i Mü'min, Eğitim, Fiziksel Çevre, Okul, Öğretmen.

Place of Physcial Environment in Personality Education

According to Muhammad Iqbal

Abstract: When we look at the research done on the history of education, it is possible to come across different ideas about personality-education relation, approaches and theories. Human feelings, thoughts, behaviours, material structure and personality characteristics that are evolving making it necessary to handle him in multi-dimensions. As a result of this situation both in Islamic geography and in the West, many thinkers elaborate the affecting factors on personality development and education, they evaluate the physcial environment and the conditions that change depending on it as an active element influencing personality education. In this our study, we try to put out the ideas that point to the place of physcial environment in personality education of Muhammad Iqbal who has a distinct place in the tradition of Islamic thought with unique ideas

about man. In this context, the starting points of our research will be determination the conceptual framework of the personality word and to recognize the physical environment that Iqbal brings to the agenda in personality education and pointing to the move of the school and the teacher in the personality education process instead of Iqbal's views in connection with the physical environment and to determine the role give place by Iqbal in the physical environment in terms of its impact on the development of human personality will be the starting points of our research.

Keywords: Muhammad Iqbal, Iqbal, Personality, God-man, Education, Physical Environment, School, Teacher.

SUMMARY

The education aims to develop the human being as a whole by the mental characteristics, emotions, personality and spiritual structure. Man is in a network of dialectical relationships with an environment that surrounds him from physical, social and cultural aspects constantly. Personality forms the center of human structure. Therefore throughout history, the way of thinkers, writers, systems and theorists who have developed ideas about education has intersected the concept of personality at some point in the efforts to understand people.

The word "personality", which is a infinitive derived from the root of "şhs" which means "ascending, seeing, growing, growing" in Arabic, comes to mean "individuality". The concept of personality, "the structure of a person's whole attributes, attitudes, abilities, appearance and appearance of adaptation to the environment"; "Consistent patterns of behaviors stemming from the individual and intrapersonal processes", "a person's view of other people and their behavior as a whole" etc. differently defined. According to this, it's possible to say that there is no common definition of the concept of personality, which is the subject of modern psychology and pedagogy.

What is the element that has the primary influence in shaping and training the personality is discussed; in this sense, various factors such as "environment, inheritance (cultural heritage) and cultural values" are emphasized. The history of research on personality education in the West does not go very far. Whereas in the Islamic thought tradition, the examination of laws related to

1944 | Gürel, Ramazan. Place of Physcial Environment in Personality ...

personality is much older and rooted than in the West, and the starting point of these examinations is accepted as the beginning of the analysis of the nafs. Eventually, the reality is that it is a being that can transform the material periphery of a person be accepted.

Muhammad Iqbal, a Pakistani thinker, is one of the Islamic thinkers who stand out with their own ideas about personality development and education. Iqbal prefers "human" in education and deals with all these determinative elements in human education because human beings do not live in a space and in general have the characteristics of the material circumstance, culture, understanding and system in which the personality is developed and shaped. To make the people conscious, to prepare actions, to make them equipped; to make arrangements for its change, development and transformation is the common point of education philosophies and understandings in general terms. Accordingly, thinkers have historically dealt with humanity in their approach to education throughout history and moved from its reality.

Muhammad Iqbal's view of humanity and imagination is nourished from this point. While putting forth his ideas about humanity, Iqbal has put concepts such as "personality, individuality, self, what is human being ie matter-spirit relation, person-society relation" and his understanding of education has built on this basis. According to Iqbal, education should give individual personality and should show ways of using mind and constructing personality. Iqbal sees personality as the center of the organization of human life and sees the most important goal of education as developing personality.

Although individual basis takes, education should not isolate it from the concrete environment. Iqbal strongly opposes the educational attitude which removes the person from the concrete environment. Because human personality has a tendency to invade and dominate the environment. According to Iqbal, this direction must be used in person's personal education. "Concrete environmental knowledge" for personality development is an undeniable reality. The only way to obtain the knowledge of the concrete environment is through the struggle from confrontation to confront with his powers freely. According to Iqbal, the most important thing that is indispensable for human beings is to be able to communicate with the concrete environment freely in this process. However, this freedom is not limitless freedom but also includes a certain discipline. It is a

concrete environmental relationship that can pass on these principles for human should be seen as an area of activity that allows for a series of observations and experiments in order to build personality

According to İqbal, the main thing for the human being is not to adapt to the environment but to dominate it. The constant change in the material world forces the person to rebuild and renew his personality continuously. The most important task to be undertaken human to research material world because nature is created in accordance with human nature. The mind, the senses, the imagination, the desires, the aesthetic values are the most important motivation sources of man in observing and realizing the material world. By observing nature, human beings embrace both the reality of their personality and the divine qualities of its founding elements. In addition, the mental and aesthetic values to be achieved through the discovery of the material circle should be seen as very valuable and important for personality education. The concrete environment, which renews itself again and again with each creation, inspires man to constantly renew himself and to have an active, dynamic personality.

Discussing the effects of the school on the personality education perspective, İqbal takes a stand against an independent, individualized school building. The most important characteristic of İqbal's dream school is that it can be trained in material and spiritual education. İqbal recommends implementation in schools methods such as "project method, learning method by doing, active method" and liken the teacher a skillful gardener who raises children delicately as a delicate flower. According to him, the teacher is a soul architecture that guiding students, removing obstacles in front of their personality development, and not locking their freedoms. Through such teachers, dynamic individuals and perfect people who will discover the secrets of nature, obtain personality integrity and create a new world will surely exist at all times.

GİRİŞ

Farklı disiplinlerin yanı sıra modern psikolojinin ve pedagojinin önemli bir konusunu teşkil eden şahsiyet kavramı değişik yönleriyle birçok araştırmaya konu olmuş, farklı bakış açılarıyla değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Tarih boyunca insan ve eğitim üzerine düşünen, fikir yürüten, yazıp çizen, sistemler ve teoriler geliştiren düşünürlerin yolu, insanı anlama ve anlamlandırma çabaları

1946 | Gürel, Ramazan. Place of Physcial Environment in Personality ...

nın bir noktasında şahsiyet kavramıyla kesişmiştir. Örneğin Sokrates eğitimin amacını, “insanın manevi ve ahlaki yönden kendini tanıması demek olan şahsiyetini kuvvetlendirmek” olarak ortaya koyar.¹ Ünlü Alman eğitimci Fröbel (ö. 1852) de insanın özüne dikkat çekerek insanın iç kanununu, öz benliğini, şahsiyetini geliştirmeyi eğitime hedef olarak belirler.² Yirminci yüzyılda ise Gerhard Budde ve Eduard Spranger (ö. 1963) gibi isimler eğitim-şahsiyet ilişkisine özellikle vurgu yapan pedagoğlara örnek olarak gösterilebilir.³

Batıda şahsiyet eğitimine yönelik araştırmaların tarihi çok eskilere gitmez ve bu araştırmaların odaklandığı nokta psikolog ve pedagoğların bakış açılarına göre farklılık arz eder. Bu durum, eğitimle ilişkisi açısından farklı şahsiyet teorilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şahsiyet yapısını ve eğitimini sistematik bir tarzda ortaya koymayı amaçlayan bu teoriler⁴ yaklaşım tarzlarına göre şu şekilde farklı gruplara ayrılmışlardır: “Şahsiyeti fizyolojik çevreye, yapıya ve davranışlara göre temellendirip eğitmeyi amaçlayan tip teorileri; şahsiyet gelişimini ve eğitimini heyecan, zekâ, hassasiyet gibi belirli vasıflarla açıklayan vasıf teorileri; şahsiyet eğitiminde öğrenme ve rol modele öncelik veren gelişme teorileri; şahsiyetin gelişimini ve eğitimini şuur ve şuur altı dinamiklerle açıklayan dinamikler teorisi; gelenekçi anlayıştan farklı olarak şahsiyeti matematiksel şekillerle topoğrafik olarak ortaya koyan alan teorisi”⁵. Şahsiyet eğitimine yönelik araştırmalar ise “psikanalitik yaklaşım, ayırıcı özellik yaklaşımı, biyolojik yaklaşım, insancıl yaklaşım, davranışsal / sosyal öğrenme yaklaşımı, bilişsel yaklaşım” gibi teoriler çerçevesinde sürdürülmektedir.⁶

¹ H. Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi* (İstanbul: MEB Yay., 1948), 1: 133; H. Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî* (İstanbul: İFAV Yay., 1994), 13.

² Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi* (Ankara: 1972), 273; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 14.

³ Kanad, *Pedagoji Tarihi*, 2:179; H. Mahmut Çamdibi, “Gazzâlî'nin Şahsiyet Terbiyesi, Eğitim ve Din Eğitimi”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi Gazzâlî Özel Sayısı*, 13, sy. 3-4 (2000): 445.

⁴ Hans Jurgen Eysenck, *Fact and Fiction in Psychology* (Penguin Books: 1972), 2.

⁵ Ernst Kretschmer (ö. 1964) ve William Herbert Sheldon'ın (ö. 1977) şahsiyet teorileri tip teorilerine; Gordon Allport (ö. 1967) ve Raymond Cattell'in (ö. 1998) şahsiyet teorileri vasıf teorilerine; Sigmund Freud (ö. 1939) ve Carl Gustav Jung'un (ö. 1961) şahsiyet teorileri dinamikler teorisine; Kurt Lewin'in (ö. 1947) şahsiyet teorisi alan teorisine örnektir. Bu teorilerle ilgili geniş bilgi için bk. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 92-126.

⁶ Hayati Hökelekli, “Şahsiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38 (Ankara: TDV Yay., 2010), 298.

İslam düşünce geleneğinde şahsiyet ile ilgili kanunların incelenmesi batıya göre çok daha eski ve köklü olup bu incelemelerin başlangıç noktası, nefis ile ilgili tahlillerin yapılmaya başlanması olarak kabul edilmiştir.⁷ İslam düşünürleri niyet, amel / davranış, şahsiyet gibi kavramları nefis ile irtibatlandırarak farklı yaklaşımlar ve anlayışlar ortaya koymuşlardır.⁸ Başta Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) olmak üzere Ebû Tâlip el-Mekkî (ö. 386/1006), Sülemî (ö. 415/1021), İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) ve Mâverdî (974/1058) gibi düşünürlerin eserlerinde nefis ve şahsiyet eğitimi ile ilgili açıklama ve tahlillere rastlamak mümkündür.⁹

Şahsiyet gelişimi ve eğitimi konusunda kendine has fikirleriyle öne çıkan İslam düşünürlerinden biri de Pakistanlı fikir adamı Muhammed İkbâl'dir¹⁰ (ö. 1938). Daha ziyade şair, filozof ve mutasavvıf kişiliğiyle ön plana çıkmış olan İkbâl'in tam anlamıyla bir "eğitimci" olduğunu söylemek, sistematik bir eğitim felsefesi ortaya koyduğunu iddia etmek biraz zordur. Bununla birlikte onun eğitim düşüncemize olan katkısını inkâr etmek de mümkün değildir. Abdullah Fârûkî'nin de işaret ettiği üzere İkbâl, "hiçbir özel eğitim tekniği veya metodolojisi sunmamakla birlikte dikkatlerimizi bütün sağlam eğitim uygulamalarının temelini oluşturan asıl ve en gerekli eğitim prensiplerine yönlendirmiştir. Onun eğitime dair fikirleri mercek altına alındığında bunların modern eğitim problem-

⁷ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 11.

⁸ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 11.

⁹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, s. 139-144.

¹⁰ Kaynaklar, Muhammed İkbâl'in düşünce dünyasının teşekkülünde birinci derecede rol oynayan şahısların hocaları Mevlana Mir Hasan ve Thomas Arnold olduğunu kaydeder. Konuyla ilgili bk. Mehmet Aydın, "Muhammed İkbâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (Ankara: TDV Yay., 2000), 17. Daha sonraki dönemde Avrupa ziyareti ve batılı birçok bilim adamıyla bizzat görüşmesi ve Milton (ö. 1674), Goethe (ö. 1832), Hegel (ö. 1831), Dante (ö. 1321) ve Nietzsche (ö. 1900) gibi düşünürlerin eserlerini tetkiki İkbâl'in zihniyet yapısını daha da zenginleştirmiştir. Batı'dan tekrar Hindistan'a döndüğü dönem İkbâl'in düşünce dünyasının olgunluk dönemidir. Bu dönemde başta Mevlânâ (ö. 1273) olmak üzere Hallâc-ı Mansûr (ö. 922), İbn-i Arabî (ö. 1240), Mahmut Şebüsterî (ö. 1340), Şeyh Gâlip (ö. 1799), Mevlânâ Şibl-i Nu'manî (ö. 1914), İbn-i Teymiyye (ö. 1328), İbn-i Haldûn (ö. 1406) gibi şahıslar İkbâl'in düşünce dünyasının olgunlaşmasında çok etkili olmuşlardır. Özellikle Mevlânâ onu çok etkilemiş, bu yüzden birçok düşünür İkbâl'e, Rûm-i Asr (Asrın Mevlânâ'sı) unvanını vermişlerdir. İkbâl'in kendisinden sonra düşünceleriyle etkilediği şahıslar arasında ise A. Schimmel (ö. 2003), Eva de Vitray Meyerovitch (ö. 1999), Ali Şeriâtî (ö. 1977), Mehmet Akif (ö. 1936) ve Sezai Karakoç gibi şahısların isimleri sayılmaktadır. Geniş bilgi için bk. İsa Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi* (İstanbul: Kaknüs Yay., 2004), 46-47.

leri için sağlıklı çözümler sunduğu görülür.”¹¹ Bilhassa yaşadığı zaman diliminde eğitimle alakalı olan meselelerle ilgili analiz ve sentezler yapması, tespitlerde bulunması, çözüm önerileri sunması İkbâl'i eğitim problemleri açısından özgün bir konuma yerleştirir.¹² Yine İkbâl'in, eğitim bilimleri ve Pedagoji ile ilgilendiği, tahsilini gördüğü ilimler arasında Pedagojinin de olduğu bilinmektedir.¹³ Bu durum onun, insanın eğitimine dair genel düşünceleri yanında “şahsiyet eğitimi” hakkında neler söylediğini daha da bir merak edilir hale getirmektedir. Bu noktadan hareketle biz makalemizde öncelikle şahsiyet kavramı ve şahsiyet eğitimi-fiziksel çevre ilişkisi üzerinde duracağız. Ardından İkbâl'in şahsiyete bakışına ve şahsiyet eğitiminde fizik çevrenin yerine, önemine işaret eden görüşlerine dair toplu bir bakış açısı ortaya koymaya çalışacağız.

1. ŞAHSİYET KAVRAMI

Arapçada "yükselmek, uzaktan görünmek, irileşmek, büyümek" gibi anlamlara gelen “şhs” kökünden türetilen bir mastar olan şahsiyet kelimesi, “ferdiyet, birey” anlamlarına gelmektedir.¹⁴ Türkçede “kişilik” kelimesiyle karşılanan bu kavram çok farklı şekillerde tanımlanmıştır. Şahsiyet tanımlarının farklılık göstermesinin temel sebebi, psikologların şahsiyeti tanımlarken temelde iki farklı yaklaşım tarzı göstermiş olmalarıdır: Bazıları şahsiyeti insanın gösterilen veya gösterilmek istenen yönü olarak anlamış; bazıları da insanın dış görünüşünün altında gizli olan, açığa çıkarılması zor olan özü olarak düşünmüşlerdir.¹⁵ Bu

¹¹ Abdullah Fârûkî, “İkbâl'in Eğitim Fikirleri”, *İkbâl'in Düşünce Dünyası*, der. Ahmet Albayrak (İstanbul: İnsan Yay., 2006), 227-28.

¹² Muhammed İkbâl'in eğitimle ve din eğitimiyle ilgili genel düşünceleri ve eleştirileri için bk. Abdullah Fârûkî, “İkbâl'in Eğitimle İlgili Düşünceleri”, çev. Ahmet Koç, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3, sy. 2 (2003): 193-208; K. G. Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, çev. Necmettin Tozlu (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2003), 15-75.

¹³ Ebu'l- Hasan Nedevî, *Büyük İslam Şâiri Dr. Muhammed İkbâl*, çev. Ali Ulvi Kurucu (İstanbul: Marifet Yayınları, 2002), 8.

¹⁴ Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dar-ı Sâdır, 2002) 7: 312; Muhammed Murtazâ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus* (Kuveyt: 1965), 4:400-401.

¹⁵ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 23. Şahsiyet / kişilik kelimesi, İngilizcede “personality” kelimesiyle ifade edilir. Bu kelime Latince “persona” kökünden gelmekte olup Yunan ve Roma tiyatrolarında yüze takılan maskeyi ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu kullanımdan hareketle şahsiyet kelimesi, “kişinin benliğinin dışarı taşınması” anlamına gelebileceği gibi, “kişinin kendisini görünür sahada göstermesi, göstermek istediği yüzü” şeklinde de anlaşılabilmiştir. Ayrıntılı

farklı anlayışlarla bağlantılı olarak şahsiyet kavramı, “bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, dış görünüşünün ve çevresine uyum biçiminin özelliklerini içeren yapısı”¹⁶; “bireyin kendisinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıpları ve kişilik içi süreçler”¹⁷ “bir insanın diğer insanlara görünüşünün ve onlar karşısındaki davranışlarının bir bütün olarak değerlendirilişi”¹⁸ gibi çeşitli tariflerle açıklanmıştır. Bu manada modern psikolojinin ve pedagojinin inceleme konusu olan şahsiyet kavramının üzerinde ittifak edilen bir tanımının olmadığını söylemek mümkündür.

Şahsiyet kelimesi çağdaş psikolojinin bir terimi olup klasik İslami kaynaklarda yer almaz. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde bu kökten türemiş kelimeler var olmakla birlikte bu kullanımların şahsiyet kavramının günümüzde algılanan şekliyle ve anlam içeriğiyle bir ilişkisi yoktur. Buna karşılık gerek ayetlerde ve hadislerde gerekse klasik İslam düşüncesini yansıtan diğer kaynaklarda insan şahsiyetiyle ilgili “nefs, tab', garîze, mizaç, hulk, seciye, şâkile” gibi kavramlara rastlamak mümkündür.¹⁹ Son dönemlerde ise şahsiyet ile ilgili yapılan araştırma ve çalışmalarda “karakter, huy, mizaç, kendilik, kimlik” gibi bazı kavramlar şahsiyetle aynı anlamı taşıdığı düşünülerek çoğu zaman onun yerine yanlışlıkla kullanılmıştır. Hatta batılı psikologların son dönemlere kadar bu kavramları aynı anlamda kullandıkları ifade edilmiştir.²⁰ Zikredilen kavramlar arasında en iyi ayrımı yapan Kerschensteiner (ö. 1932) olmuştur. Ona göre karakter ve mizaç (huy), birlikte şahsiyeti (kişilik) oluşturur. Mizaç, şahsiyetin değişimi kabul etmeyen yönü iken; karakter şahsiyetin değişebilen, eğitilebilen yönünü ifade etmektedir.²¹ Buna göre şahsiyet kavramı, karakter ve mizacı da kapsayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir deyişle “mizaç, karakter, zekâ ve yetenek-

bilgi için bk. Neda Armaner, “Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976): 143.

¹⁶ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılap Yay., 1994), 264.

¹⁷ Jerry M. Burger, *Kişilik*, çev. İnan Erguvan Sarıoğlu (İstanbul: Kaknüs Yay., 2006), 17; Salih Aybey, “Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü”, *Turkish Studies* 10-11, (2015): 206.

¹⁸ Armaner, “Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü”, 143.

¹⁹ Hökelekli, “Şahsiyet”, 297.

²⁰ Rasim Adasal, *Normal ve Anormal Yönleriyle Yeni Medikal Psikoloji* (İstanbul: Minnetoğlu Yay., 1977), 898.

²¹ Georg Kerschensteiner, *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, çev. H. Fikret Kanad (Ankara: Milli Eğitim Yay., 1977), 18 vd.

ler, duygu ve heyecanlar, kendini ifade, ilgiler, değerler ve sosyal tutumlar” hep beraber şahsiyetin yapısını oluşturur.²² Karakter olarak ifade edilen değişime açık yönü ile şahsiyet, sınırlarını tanıdıktan sonra kendi kendini geliştirmek, olgunlaştırmak, şekillendirmek ister.²³ Bu manada karakter eğitimi amacıyla yapılan her faaliyet sonuçta bir şahsiyet gelişimi ve eğitimidir.

Şahsiyetin şekillenmesinde ve eğitilmesinde öncelikli etkiye sahip olan unsurun ne olduğu tartışılmış; bu manada “çevre, veraset (soyaçekim) ve kültürel değerler” gibi farklı etkenler üzerinde durulmuştur. Psikolog ve pedagogların bir kısmı, şahsiyetin teşekkülünde çevre ve ona bağlı etkenleri öne çıkarırken genel kabule göre şahsiyet, hem doğuştan veraset yoluyla elde edilen potansiyellere (genetik özellikler) hem de çevre ve kültür şartlarına bağlı olarak gelişir. Dolayısıyla şahsiyet vasıflarının gelişiminde soyaçekim, çevre ve kültürün etkisini beraber dikkate almak, birini diğerine öncelemek ya da tercih etmemek gerekir. Nitekim yapılan psikolojik, sosyolojik ve antropolojik araştırmaların, şahsiyetin ayrı ayrı vasıflarıyla birlikte meydana getirdiği bütünlük ve ahengin çevre ve kültür şartlarına bağlı olarak tamamlandığı gerçeğini doğrular mahiyette olduğu ifade edilmiştir.²⁴ Buna göre insan şahsiyeti, genetik özellikler ve çevresel faktörlerin ortak bir ürünü olup kültürel unsurlarla etkileşime açıktır.²⁵ Bu gerçeğin farkındalığıyla hareket etmek şahsiyet eğitime dair teori ve uygulamalar açısından son derece önemlidir.

Canlı bir organizma olan insan, devamlı olarak geniş, çok yönlü ve karmaşık çevresiyle etkileşim ve iletişim içerisinde. Bu durum karşılıklı ilişkiler ağı çerçevesinde kesintisiz bir şekilde değişir ve gelişir.²⁶ Böylece insan, irade gücü, bilgisi ve eğitim düzeyiyle bağlantılı olarak diğer insanları ve varlıkları etkiler, onlardan etkilenir.²⁷ Bu anlamda eğitimciler için insana dair araştırmalarında bütün problemlerin çözümünü belirleyecek olan “birey, fiziksel çevre, benlik, ferdiyet, şahsiyet” gibi kavramlar nihai anlamda mutlaka hareket noktası olmalı-

²² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 25; Aybey, “Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü”, 206.

²³ Kerschensteiner, *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, 28.

²⁴ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 26.

²⁵ Gordon Willard Allport, *Pattern and Growth in Personality* (New York: 1961), 82.

²⁶ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 27.

²⁷ Ali Şeriatî, *Biz ve İkbâl*, çev. Ergin Kılıçtutan (İstanbul: Anka Yay., 2006), 27.

dır. Bu kavramlar, İkbâl'in insanın eğitimine dair düşünce sisteminin de temelinde yer alır. Bu sebeple öncelikli olarak şahsiyet eğitimi-fizik çevre ilişkisi üzerinde duracak; ardından da İkbâl'in, insanın şahsiyetinin eğitilmesinde fiziksel çevre faktörüne biçtiği rolü ele alacağız.

2. ŞAHSİYET EĞİTİMİ VE MADDİ ÇEVRE

Eğitim, zihinsel özellikleri, duyguları, şahsiyeti ve manevi yapısı ile insanı bir bütün olarak geliştirmeyi hedefler. İnsanın sadece bir yönüne odaklanarak diğer hususiyetlerinin ihmal edilmesi onun tek taraflı bir gelişim göstermesine neden olur ve eğitimde başarıya ulaşma konusunda istenilen sonuçların elde edilmesini zorlaştırır. Bu nedenle insanın eğitimi ile ilgili başlıca yönler “zihin eğitimi, duygu eğitimi, beden eğitimi, ahlak eğitimi ve şahsiyet eğitimi” olarak belirlenmiş;²⁸ “irsiyet, biyolojik özellikler, çevre, aile, kültür ve ekonomik yapı” gibi unsurlar da şahsiyetin gelişimine ve eğitilmesine etki eden faktörler olarak kabul edilmiştir.²⁹

İnsan fiziksel, sosyal ve kültürel yönlerden kendisini kuşatmış olan bir çevreyle sürekli diyalektik bir ilişki ağı içerisinde. Etkileme ve etkilenmeye dayalı bu ilişki sürecinde ihtiyaçlarına bağlı olarak insan fizik çevresini değiştirebilme özelliğine de sahiptir. Bu nedenle o, maddi çevresinden soyutlanarak anlaşılacak bir varlık değildir. Fizik çevre ile insan arasındaki münasebet birçok düşünür tarafından farklı dönemlerde dillendirilmiştir. Bu münasebet kimi zaman tabiatın insan bedeni ve şahsiyeti üzerindeki etkilerini önceleyerek kurulmuş; kimi zaman da iklim şartları ve coğrafi özelliklerin insan ahlakına tesiri bağlamında ele alınmıştır. Örneğin; Kindî (ö. 252 / 866) insanların şahsiyetlerinin değişime açık olan yönünü oluşturan karakterlerinin farklı oluşunu gök cisimlerinin hareketleri ve iklim koşullarıyla yani fizik çevrenin unsurlarıyla ilişkilendirmiştir. Bu durumun neticesi olarak ekvatorial bölgede yaşayanlar aşırı öfkeli ve saldırgan; soğuk iklim kuşağında yaşayanlar ise daha sabırlı, vakarlı ve dayanıklı bir mizaca sahip olurlar.³⁰ Mesûdî (ö. 956) ise, coğrafi koşullar, fiziksel çevre,

²⁸ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 44.

²⁹ Vedide Baha Pars, ve Arkadaşları, *Eğitim Psikolojisi* (İstanbul: 1969), 250.

³⁰ Ya'kub b. İshâk el-Kindî, “Oluş ve Bozuluşun Yakın Etkin Sebebi Üzerine”, *Felsefî Risâleler* adlı eser içinde, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yay., 2006), 219-220.

iklim şartları ve hava durumundaki değişikliklerin insanlarda da değişikliklere yol açacağını savunmuş; insanların öfkeli olma, sakinlik, kederli veya neşeli olma, sabırlı olma gibi değişken hallerini yukarıdaki faktörlerin etkisi ile ilişkilendirmiş; hava ile iklimin yumuşak, mutedil oluşuyla insanların karakterlerinin de daha dengeli olacağını öne sürmüştür.³¹ Benzeri bir yaklaşımı İbn Haldun'da da (ö. 1406) görmek mümkündür.³²

Özellikle Ortaçağ Avrupası'nda manastırlarda keşişlerce yürütülen ve fiziksel çevrenin etkilerinin eğitimde hiç konu edilmediği³³ uygulamalar bir yana bırakılırsa eğitim tarihinde fiziki çevrenin insanın şahsiyeti, gelişimi ve eğitimi üzerinde nasıl bir etki icra edeceği tartışılmış; uzun süre bu etki ahlaki gelişime katkı sunan bir faktör olarak düşünülmüş; çiçekler, bitkiler, hayvanlar ve diğer unsurlarıyla doğa sadece insanın duygularını harekete geçiren, etkileyen bir enstrüman olarak algılanmıştır.³⁴ Ardından bireyin aktivitesini fiziksel çevresine bağlama girişimleri hayata geçirilmiş; bu sayede doğayı yalnızca tanıma değil onun içinde yaşama anlayışı eğitimin yeni bir kazancı olarak ortaya çıkmıştır.³⁵ Sonraki süreçte eğitim-fizik çevre ilişkileri farklı şekillerde tespit edilmiştir. Eğitimde dış dünyanın sadece askeri eğitim amacıyla kullanıldığı dönemlerde fizik çevre çocuğun zihinsel, duygusal ve şahsiyet gelişiminden çok onun bedeni dayanıklılığını ve gücünü geliştirmekte bir araç olarak düşünülmüştür. Skolastik düşünceyle birlikte eğitim programlarında doğaya dair unsurlara çok az yer verilirken gerektiğinde fiziksel çevre eğitime yönelik olarak değil yalnızca dinsel biçimde yorumlanmıştır. Neticede uzun yıllar boyunca eğitim uygulamaları doğadan kopuk, deney ve gözlemlerden uzak olarak gerçekleştirilmiş; maddi çevrenin insanın eğitimine bir katkısının olabileceği düşünülmemiştir.³⁶

³¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mesûdî, *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1973), 1-2.

³² Geniş bilgi için bk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddime* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 65 vd.; Ali Kürşat Turgut, "İbn Haldûn Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 31 (2013): 173-89.

³³ Yahya Akyüz, "Eğitimde Çocuk Doğa ve Çevre Korunması İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 12, sy. 1 (1992): 86.

³⁴ Akyüz, "Eğitimde Çocuk Doğa ve Çevre Korunması İlişkileri", 86-88.

³⁵ Maria Montessori, *Pedagogie Scientifique* (Paris: La Maison des Enfants, 2004), 54; Akyüz, "Eğitimde Çocuk Doğa ve Çevre Korunması İlişkileri", 85.

³⁶ Akyüz, "Eğitimde Çocuk Doğa ve Çevre Korunması İlişkileri", 87.

16. yüzyılda Rönesans ile birlikte filizlenen hümanist anlayışla beraber eğitim alanında da yeni, farklı, özgün ve önemli fikir, görüş, düşünce ve anlayışlar öne çıkmaya başlamıştır. Bu dönemle birlikte daha önceki dönemlerde merkeze alınan bakış açısının aksine eğitimin metot ve esaslarını çocuğun doğasında aramak gerektiği, fizik çevrede gezi-gözlem ve araştırmalar yapmak suretiyle eğitim faaliyetlerinde doğadan daha fazla ve daha etkin tarzda istifade edilmesinin zaruri oluşu yavaş yavaş seslendirilmeye başlanmıştır. Başta Montaigne (ö. 1592), Comenius (ö. 1670) François Rabelais (ö. 1553) gibi Rönesans'ın önde gelen isimlerinin başını çektiği eğitimde fiziksel çevrenin çocuğun gereksinimi olduğu için kullanılması düşüncesi sonraki dönemlerde en hararetli ve ayrıntılı bir şekilde Rousseau (ö. 1778) tarafından savunulmuştur. Pestalozzi (ö. 1827) ve Fröbel gibi eğitimciler de eğitimde doğanın önemine özellikle işaret etmiş; daha ilk yaşlardan itibaren çocuk ile fiziksel çevre arasında kurulacak sağlıklı bir ilişkiyi çocuğun bedensel, zihinsel, ahlaki gelişimi ve şahsiyetinin yapı taşlarının oluşumu için gerekli görmüşlerdir.³⁷ Bu görüşler 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve çocuğun aktivitesini, ihtiyaçlarını, ilgilerini, kişisel deneyimlerini eğitimin temeline koyan, tabiatı da çocuğun bütün faaliyetleri için geniş bir uygulama alanı olarak kabul eden “aktif eğitim”³⁸ anlayışının vücuda gelmesine kaynaklık etmiştir.³⁹ Yaşadığı dönemde eğitim-fizik çevre ilişkisine yaptığı vurgu ve katkıyla İkbâl'in de “aktif eğitim” anlayışı ile aynı çizgiyi takip ettiğini söylemek mümkündür.

3. MUHAMMED İKBAL'E GÖRE ŞAHSİYET EĞİTİMİNDE MADDİ ÇEVRE

Genel anlamda eğitime dair düşünce ve uygulamaların arka planında insanın var olduğunu söylemek mümkündür. İnsan ise, bireysel ve toplumsal açıdan sürekli olarak fiziksel, psiko-sosyal ve kültürel parametrelerin etkisi altında olup çok yönlü gelişime açık ve kimi zaman karmaşık bir yapı arz eder. Bu durum, insanı farklı yönleriyle ele almayı, onu bütün boyutlarıyla tanımakla işe başlamanı gerekli kılmaktadır. Bu nedenle İkbâl, eğitim konusunda “insanı” önceler.

³⁷ Akyüz, “Eğitimde Çocuk Doğa ve Çevre Korunması İlişkileri”, 89.

³⁸ “Aktif eğitim” düşüncesi XX. yüzyılda özellikle Dewey (ö. 1952) ve Montessori (ö. 1952) tarafından savunulmuştur. Geniş bilgi için bk. John Dewey, *Tecrübe ve Eğitim*, çev. F. Barış, F. Başaran (Ankara: 1966), 28 vd.; Montessori, *Pedagogie Scientifique*, 68-71.

³⁹ Akyüz, “Eğitimde Çocuk Doğa ve Çevre Korunması İlişkileri”, 88, 89.

Onun biricikliğini, özgürlüğünü vurgular ve eğitimin şekillendirdiği idealindeki yetişmiş insanı, “merd-i mü'min, insan-ı kâmil, merd-i tamam, merd-i Hak, der-viş, kalender, fakir”⁴⁰ gibi kavramlarla tavsif eder. Elbette insan, bir boşlukta yaşamayıp genel anlamda içinde şahsiyetinin gelişip şekillendiği fiziksel çevrenin, kültürün, anlayışın ve sistemin özelliklerini taşıdığı için İkbâl, insanın eğitiminde bütün bu belirleyici unsurları da ele alır. Bu unsurların temellerine inerek onları insanla ilişkileri ve onun güçlü bir şahsiyete sahip olmasına katkıları açısından tahlil eder.⁴¹ Şüphesiz İkbâl'in temel amacı ideal insanı yani merd-i mü'mini yetiştirmek, onun şahsiyetini inşa etmek, bu sayede Müslüman toplumlardan başlayarak dünyayı dönüştürmektir. Böylece İkbâl'e göre eğitimin kısa vadeli hedefi insanın şahsiyetini şekillendirmek iken; uzun vadeli hedefi ise yetişmiş, güçlü şahsiyetli insanlarla birlikte toplumu ve sistemi yenilemektir.⁴²

İkbâl, şahsiyeti ifade etmek üzere “benlik” kavramını kullanır ve Farsça yazılarında benlik kavramı yerine “hodi” kelimesine; İngilizce yazılarında ise, “self” veya “ego” kelimelerine yer verir.⁴³ Hodi kelimesinin Farsçada sahip olduğu anlamlardan dolayı bu kelimenin tercih edilmesinin bazı yanlış anlamalara sebep olabileceğini dile getiren İkbâl, bu tercihi neden yaptığı ile ilgili şunları söylemiştir: “Bu kelime istenerek seçilmiş değildir. Kelimenin edebi açıdan birçok zayıf yanı bulunmaktadır. Ahlaki açıdan ise, Farsça ve Urduçada genellikle olumsuz anlamda kullanılagelmiştir. Bildiğim kadarıyla bu iki dilde hodi kelimesinin çağrışımlarını ortadan kaldıran eş anlamlı bir kelime de yoktur. Ben, söz konusu kelimeyle insanın kendi varlığını tanımasını, kendine güvenmesini ve dayanmasını, kendi kendisine saygı duymasını, kendi imkân ve kabiliyetlerini ortaya koymasını; bütün bunların insan için, hayat için son derece önemli olduğunu anlatmak istiyorum. Benim kullandığım anlamda hodi kelimesiyle tezahürü bencillik, gurur, öfke, vs. olan enâniyet duygusunun hiçbir ilgisi yoktur.”⁴⁴ Bu açıklamalarından anlaşıldığı üzere hodi / benlik / ego kavramlarıyla İkbâl, insanın gelişime, yenilenmeye açık; kendini tanıma ve gerçekleştirme olanağını ona

⁴⁰ Muhammet Tâhir Fârûkî, “İkbâl'e Göre Mü'min Kişi (Merd-i Mü'min) Tasavvuru”. çev. Şevket Bulu. *İkbâl'in Düşünce Dünyası*, der: Ahmet Albayrak (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 191-208.

⁴¹ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 9-10.

⁴² Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 7.

⁴³ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 27, 28.

⁴⁴ Mehmet Aydın, “İkbâl'in Felsefesinde İnsan”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, sy.1 (1987): 83-85; Cevdet Kılıç, “Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2 (1999): 49-51.

sağlayan, özgüven ve özsaygıyla birlikte sahip olduğu potansiyeli ortaya çıkarmasına yardımcı olacak temel özelliklerini yani şahsiyeti kastetmektedir.

İkbâl'e göre özellikle şahsiyet (benlik/hodi) kavramı, insan hayatının tüm organizasyonunun merkezidir. Şahsiyeti bastıran ya da onu yok sayan dini-felsefi anlayışlara, bakış açılarına ve söylemlere karşı çıkmak gerekir. Çünkü bu düşünce kabul edildiği anda hakiki manada sorumluluk bilinci yitirilir. Her insanın biricik ve eşsiz oluşu gerçeği dikkatlerden kaçır. İkbâl şahsiyetin, sezgi yoluyla haberdar olduğumuz temel gerçekliklerden biri olduğunu, bu gerçekliğin insanın bütün faaliyetlerinin odak noktasını oluşturduğunu düşünür. Bu sebeple şeyleri, olgu ve olayları anlayıp kavrayabilmek için şahsiyet/benlik kavramından hareket etmek gerekir.⁴⁵

Şahsiyetin temel özelliklerini tartışan İkbâl, bu konuda “kendi varlığının şuurunda olma” esasını ilk sıraya yerleştirir. Her şahsiyet derine inildiğinde kendini bilmek, mevcudiyetinin farkında olmak ister.⁴⁶ Yine kendini gerçekleştirme ve özünü ortaya çıkarma her şahsiyet için arzu edilen bir durumdur.⁴⁷ Bu pozitif halin elde edilmesinde insanın içinden ilahi bir cezbe olarak açığa çıkan aşkın,⁴⁸ devamlı mücadele ve şahsiyet gelişimi için yeni arzular uyandırmanın,⁴⁹ dünyayı tek gaye olarak görmemenin (fakr), yiğitlik ve hoşgörünün payı büyüktür.⁵⁰ İkbâl'e göre korku, körü körüne taklit, kölelik, soy soplâ övünme, maneviyatta zayıflık, dilencilik gibi olumsuz birtakım hususlar genel anlamda şahsiyetin gelişimini engelleyen, eğitimi sırasında da büyük sorunlara neden olan faktörlerdir.⁵¹ Şahsiyetin gelişim basamaklarında insanın, Allah'ın emirlerine tam teslim olması,

⁴⁵ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 28, 30, 31.

⁴⁶ Muhammed İkbâl, *Cavidnâme*, çev. Annemarie Schimmel (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2000), 295.

⁴⁷ Muhammed İkbâl, *Şarktan Haber (Peyâm-ı Meşrik)*, çev. Ali Nihad Tarlan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1956), 28.

⁴⁸ Muhammed İkbâl, *Cibrîl'in Kanadı (Bâl-i Cibrîl)*, Doğudan Esintiler içinde, çev. N. Ahmed Asrar (İstanbul: Düşünce Yay., 1981), 93.

⁴⁹ Muhammed İkbâl, *Benliğin Sırları (Esrâr-ı Hôdî)*, çev. Ali Nihad Tarlan (İstanbul: Sufi Kitap, 2005), 31.

⁵⁰ Kılıç, “Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi”, 60-63.

⁵¹ Kılıç, “Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi”, 62-64.

ibadetlerle nefisini kontrol altına alması; bu sayede Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğunu idrak etmesi son derece önemlidir.⁵²

İnsanın hem kendisiyle hem de fiziksel çevresiyle sürekli bir mücadele içinde oluşunun şahsiyete dayalı olduğunu ifade eden İkbâl, şahsiyetin eğitilerek güçlendirilmesini ister. İkbâl, “insan deneyiminin uygun bir yönelimi, damlanın denize düşmesi değil gerçekliğin ve derin bir kişilik içinde insan benliğinin sürekliliğinin anlaşılmasıdır”⁵³ derken insan-fizik çevre ilişkisinde şahsiyetin önemine işaret eder ve insanı ele almaya tam da bu noktadan başlar. Onun eğitim çevresini sadece aile, okul ve öğretmenle sınırlamaz. Maddî / fiziki çevre ile sosyal ve kültürel çevreyi de bu çerçevede değerlendirir; dar ve geniş manada çevrenin bütün yönleriyle, boyutlarıyla insan şahsiyetinin eğitiminde etkili olduğunu savunur. Çevrenin, insanın şahsiyet ve karakterinin eğitilmesi üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını savunan düşünceler karşısında İkbâl'e göre şu soru çok önemlidir: “İnsan nasıl olur da hem bir çevrede yaşar hem de o çevreden etkilenmez?” Şahsiyet, çok farklı çevrelerle ne kadar ilişkiye girebilirse o derece bilenir, gelişir, zenginleşir. Çevresiyle sürekli bir ilişki içerisinde olmayan, harekette yoksun, gayret ve meşakkatle yoğrulmayan şahsiyet kendini kuramaz, var olamaz. İkbâl'de hareket hayatın merkezinde olup insan da bu yolda yetiştirilmelidir. Tüm deneyimlerden mahrum, kendi başına bir inziva hayatı, ona göre yaşanmış bir hayat değildir. İnsanı, tabiattan, onun eğitici, teşvik edici temaslarından mahrum bırakarak yetiştiremeyiz. Bu yüzden onun bütün felsefi düşüncesini, ferdi fiziksel ve kültürel çevresiyle olan etkileşiminde sarf ettiği uğraşları oluşturur.⁵⁴ İkbâl'in, tamamını insanın çevresi olarak mülâhaza ettiği “tarih, doğa, toplum, kişisel ilişkiler, ailevî özellikler, kalıtım, bireyi dıştan ve içten sarıp onu yetiştiren özellikler” hep beraber insanı oluşturur.⁵⁵ Eğitimin en önemli amacı, insanların bütün kabiliyetlerinin farkına varabilmesi için ferdiyet ve benlik bilincini güçlendirip bireyselliğin gelişmesini sağlamak olmalıdır. İkbâl'e göre bu amaç, fiziksel çevreyi dikkate almadan, çevre ile dinamik ve somut bir etkileşime girmeksizin mümkün olmayacaktır.⁵⁶

⁵² İkbâl, *Benliğin Sırları (Esrâr-ı Hôdi)*, 46.

⁵³ Muhammed İkbâl, *Konferanslar* sayfa 91'den naklen Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 28.

⁵⁴ İkbâl, *Konferanslar* sayfa 38'den naklen Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 96.

⁵⁵ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 27.

⁵⁶ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 30, 31.

İnsan-tabiat ilişkisini bir “mücadele” olarak kabul eden İkbâl, bu kabulünden hareketle benliğin hayatını ve şahsiyetin yapısını “fiziksel çevreye hâkimiyet kuran ve onun tarafından zaman zaman hâkimiyet altına alınan bir tür gerilim hali” olarak açıklar.⁵⁷ Ayrıca “şahsiyet ve fiziksel çevrenin bu yakın ilişkisinin eğitimde kullanılması gerektiğini” söyler. İkbâl'e göre birey, “kendisi ve çok yönlü çevresi arasındaki bu etkileşimde çevre gerçekleriyle mümkün olduğu kadar çok yoğun ve etkili bir temas kurarak kendi varoluşunun iç zenginliğini, şahsiyetini gerçekleştirir. Bu şekilde fert ve çevre arasındaki sürekli ayarlama, intibak oluşumu İkbâl tarafından dinamik bir görüş olarak kabul edilmiştir.”⁵⁸

İkbâl'in düşünce sisteminde birey, eğitimin bir kutbunu oluştururken onun etrafını çevreleyen tabiatla sosyal yapı birlikte eğitim sürecinin diğer kutbunu oluşturur. Bu noktada eğitimin vazifesi bu iki kutup arasında dinamik ve gelişime açık bir etkileşimi sağlamak, bu iki kutbu birbirleriyle ve eğitimin amaçlarıyla uyumlu hale getirmektir.⁵⁹ Sosyal bir varlık olmasının yanında insan, maddeye de bağlı olup ondan kendisini tecrit edemez. İkbâl, Rumuz Bihodi adlı eserinde fert ile içinde yaşadığı, hareket ettiği, değerlerini uyguladığı, otantik varlığını ifade ettiği çevre arasındaki sıkı ve sıcak ilişkiyi ustalıkla bir dille ortaya koyar.

İkbâl'e göre, fizik çevre olmaksızın aktif bir şahsiyetin gelişmesi imkânsızdır. “Kendi kendini gerçekleştirme” (self-realization) şeklinde ifade edilen eğitimin en büyük hedefi, fizik çevre olmadan başarılamaz. Merd-i mü'min'in gayesi İkbâl'e göre, dünyayı terk değil, tabiatla ilişki kurmak olmalıdır. Zira benlik, kendini çevreye uydurmak mecburiyetinde olmayıp bilakis çevreyi kendine uydurmalıdır.⁶⁰ Bu sayede insan, fiziki çevresini (kâinat) inceleyip onun derin anlamları hakkında düşünerek hem kendi kaderini hem de kâinatın kaderini şekillendirebilir. Sonuçta kendisini tabiatın güçlerine göre ayarlamış olacak, bu güçleri kendisi ve amaçları için yeniden değerlendirebilecektir.⁶¹

⁵⁷ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, s. 35.

⁵⁸ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 35.

⁵⁹ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 115.

⁶⁰ Annemarie Schimmel, *Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbâl*, çev. Senail Özkan (İstanbul: Ötüken Yay., 2007), 61.

⁶¹ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 35-36.

İkbal'e göre ömür ve fiziksel çevre, insanın kabiliyetlerini deneyimleyerek hayata geçirmesi ve değerini ispat etmesi için bir fiil sahası olarak iş gören, sürekli gelişim gösteren bir harekettir.⁶² "Benlik şuuru, benliğin muhafazası, benliğin hakikatini bulması, diğer bir deyişle aslında insanın insanîyetinin bütüncül olarak gerçekleşmesi, ancak sürekli gelişmekte olan bir kâinata kavranabilir."⁶³ İkbal, bizden içinde yaşadığımız fiziki çevrenin henüz tamamlanıp mükemmelliğe erişmiş bir kâinat olmadığı hakikatini hatırlamamızı ister. İkbal'e göre kâinat ne tıkanmış ne de kilitlenmiştir.⁶⁴ Çünkü "her an eşyaya 'ol' denilmekte, onlar da olmaktadır"⁶⁵ Maddi âlemin ciddi bir gayesi vardır. Ondaki değişkenlik ve farklılık gösteren gerçek durumlar varlığımızı ve şahsiyetimizi de yeni oluşumlara mecbur bırakır. "Fiziki çevrenin yapısından neşet eden bu zorluğu aşmak ve onun önümüze çıkardığı engelleri ortadan kaldırmak için sarf edilen entelektüel çaba, hayatımızı, şahsiyetimizi zenginleştirmek ve geliştirmekle kalmaz, basiretimizi de keskinleştirir. Böylece bizi, insan tecrübesinin daha ince cihetlerine daha donanımlı surette girmeye hazırlar. Eşyanın zamansal akışıyla tefekkür dolu bağlan-tımız, zaman dışı olan hakkında entelektüel bir görüşe erişmede bizi eğitir."⁶⁶ İkbal'e göre insan, hayat içindeki tecrübeleriyle kendisini keşfettiği zaman hayatı kazanmaya başlar. Olgunlaşıp metafiziksel boyutları genişledikçe de kendisini saran bu fizik âlemi daha iyi idrak eder.⁶⁷

Hayatın akışı ve ilerleyişi göstermiştir ki başlangıçta fiziksel olanın zihinsel olan üzerinde kurmuş olduğu egemenlik zamanla zihinsel olan kuvvet kazandıkça onun lehine bir değişim göstermiş, zihinsel olanın fiziksel olana hâkim olma eğilimi artmış ve sonunda bu durum tam bir üstünlüğe dönüşmüştür.⁶⁸ Bununla birlikte benlik için maddi âlem, salt görünecek veya kavramlar aracılığıyla bilinip zihinsel olarak idrak edilecek bir şey olmayıp bunun yanında sürekli

⁶² Muhammed Münevver, *İkbâl ve Kur'ânî Hikmet*, çev. M. Ali Özkan (İstanbul: İnsan Yay., 1995), 73.

⁶³ Muhammed Münevver, *İkbâl ve Kur'ânî Hikmet*, 78-79.

⁶⁴ Muhammed Münevver, *İkbâl ve Kur'ânî Hikmet*, 122.

⁶⁵ İkbâl, *Cibril'in Kanadı (Bâl-i Cibril)*, 28. İkbâl bu görüşüyle kanaatimizce Yâsîn sûresinin 82. âyetiyle Rahmân sûresinin 29. âyetlerine telmihte bulunmaktadır.

⁶⁶ Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dînî Düşüncenin Yeniden İnşası*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Timaş Yay., 2013), 46.

⁶⁷ Ahmet Albayrak, *Muhammed İkbâl* (İstanbul: Kaynak Yay., 2007), 117.

⁶⁸ Muhammed Münevver, *İkbâl ve Kur'ânî Hikmet*, 21.

fiiller ve edimlerle tekrar tekrar yapılandırılacak bir nitelik arz eder.⁶⁹ Eğer şahsiyet üzerindeki etkin prensipler üstünkörü, iyice tetkik edilmeksizin, davranışlarla defalarca tecrübe edilmeksizin ya da bir otoritenin zorlamasıyla kabul edilirlerse o zaman bireyin yozlaşmasına neden olurlar ve böylece İkbâl'in, şahsiyetin eğitimi noktasında önemli gördüğü fiziki şartı iptal ederler.⁷⁰

İkbâl, Kur'an-ı Kerim'in "enfüs" (benlik/self) ve "âfâk"ı (dış âlem)" bilgi kaynağı olarak sunduğunu (Fussilet, 41/53), Allah'ın işaretlerinin hem iç hem dış tecrübeler ile görülebileceğini ısrarla savunur ve insanın kendi iç âlemine yolculuk etmenin yanında tabiatı ve fiziksel çevreyi gözlemlemesini, araştırmasını onun benliğinin gelişimi için bir ödev olarak görür.⁷¹ Zira ona göre tabiat, insan mizacının özelliklerine uygun bir tarzda yaratılmıştır. Bu yüzden tabiatın tüm kanunları ve sınırları, insan ihtiyaçlarına uygun ve bu ihtiyaçları karşılayacak biçimde tasarlanmıştır. Doğaüstü olan herhangi bir şey, aynı zamanda insanın mizacı için de anormaldir.⁷² İkbâl'e göre fiziksel çevre insanın bütün olanaklarını ve kullanılmaya hazır gizil güçlerini varlık sahasına taşıyabileceği bir fiil ve etkinlik alanı olarak görülmelidir. Bulutları, gök kubbeyi, dağları, denizleri, çölleri insanın emrine verilmiş bir deney ve gözlem sahası olarak değerlendiren İkbâl, insanoğlunu zamanın aynasında kendini görmeye, cihanı aydınlatan güneşten kıvılcımını alan yeni bir kâinat kurma istidadını fark etmeye davet eder. Fiziki çevrenin benliği inşa etme konusundaki etkinliğine özellikle dikkat çekerek bireyin hayal gücünün bu sayede sonsuzluğu ihata edeceğini ve engin bir görüş gücüne sahip olacağına işaret eder.⁷³

Yaşamı anlamlandırma noktasında insanı ve onun fiziki çevresini, şahsiyet gelişimine dair teorisinin kurucu unsurları ve birbirlerini gerekli kılan realiteler olarak görmekle İkbâl, insana adeta bir düğüm gibi iç içe geçmiş maddi âlemi ayırıştırıp sentezleme; gizemler yüklü merteye ve tabakaları araştırma vazifesini

⁶⁹ İkbâl, *İslâm'da Dînî Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, 237.

⁷⁰ K. Gulâm Sâdık, "İkbâl'de Ahlâk Kavramı", çev. Hüseyin Karaman, *İkbâl'in Düşünce Dünyası*, ed. Ahmet Albayrak (İstanbul: İnsan Yay., 2006), 122.

⁷¹ Albayrak, "İkbâl'de Ahlâk Kavramı", 163.

⁷² Sâid Nefîsî, "İkbâl'in Şiirinde Mistisizm", çev. İsa Çelik, *İkbâl'in Düşünce Dünyası*, ed. Ahmet Albayrak (İstanbul: İnsan Yay., 2006), 161-162.

⁷³ İkbâl, *Cibril'in Kanadı (Bâl-i Cibril)*, 178-179.

yükler.⁷⁴ Buradan hareketle kendini gerçekleştirme, dünyanın sırları yanında insanın, şahsiyetinin kurucu unsurlarını oluşturan ilahi nitelikleri de kavraması; bu sayede bütün bir kâinatla bir olmak ve bu birlikteliğin yüce değerinin farkındalığıyla bir bilinç hali tesis etmektir. Öyleyse iyilik, doğruluk, güzellik ve tevhit gibi ilahi kaynaklı kurucu unsurların önemini merkeze alarak eğitim, dini, manevi / ahlaki, akli ve estetik olmalıdır. İtidalli, ahenkli ve bütüncül bir şahsiyet gelişimi adına bunların hiçbiri göz ardı edilemez. Böylece İkbâl, şahsiyet eğitiminde fiziksel çevre ve ilahi kaynaklı nitelikleri aynı potada eriterek materyalizm ve spiritüalizmi en iyi şekilde birleştirmiş ve bireyi, bedensel gücünü maddi çevreyi tekrar tekrar şekillendirme hususunda potansiyelinin en üst sınırını zorlamaya teşvik etmiştir. İkbâl'e göre fiziksel ve ruhsal kabiliyetler, mutlak ve keskin sınırlarla birbirinden ayrı olmak yerine ortak bir zemine sahiptir. Zihni ve bedeni yetenekleri bir bütünün parçaları olarak değerlendiren İkbâl, şahsiyetin gelişmesi için fiziki çevrenin keşfi ve gözlemlenmesiyle ulaşılabilecek akli ve estetik değerlere olan gereksinimi gündeme getirir.⁷⁵

İkbâl, eğitimin en yüce amacını “ferdin bireyselliğini desteklemek, onun gizil güçlerini geliştirip kendisini bilmesini sağlamak” olarak belirlemiştir. Eğitim için bilgi, hiçbir şekilde göz ardı edilemeyecek bir nitelik arz eder. Bununla birlikte bilgi, bireyin sadece kendisini bilmesinden ibaret olmayıp çevresini de bilmesi, tanınması, anlamlandırması ve yeniden yorumlayabilmesini de kapsar. Buna göre çevre ile istenilen tarzda bir uyum ancak doğru ve yeterli bir çevre bilgisi ile başarılabilir. Aynı şekilde gelişme ve değerlere hayat verebilme, insan ve çevresinin bilgisi olmaksızın boşuna çabadır. İkbâl, insanın maddi çevrenin güçleri karşısında teslimiyetçi bir tavır sergilemesini asla eğitime bir hedef olarak belirlemez. Ona göre eğitimin en doğal amacı, yeryüzünün halifesi olan insanı çevrenin fiziksel güçleri karşısında hâkim bir konuma taşımaktır. Bu hususa şöyle açıklık getirilmiştir: “Hiç kimse eğitilecek bireyin fitratı / doğası ile toplumsal ilişkileri hakkında bilinçli olarak kabul edilmiş birtakım ön fikirlere sahip olmadan makul bir eğitim teorisi geliştiremez. Çünkü en temel koşullarına indirgenen eğitim sürecinin özü, sürekli ve karşılıklı ilişkilerin bir neticesi olarak gelişmeye ve değişmeye devam eden geniş ve karmaşık bir çevreyle temas ve etkileşim içindeki canlı in-

⁷⁴ İkbâl, *Câvidnâme*, 40.

⁷⁵ Abdullah Fârûkî, “İkbâl’in Eğitim Fikirleri”, çev. Ahmet Koç, *İkbâl’in Düşünce Dünyası*, ed. Ahmet Albayrak (İstanbul: İnsan Yay., 2006), 232.

san organizması gerçeğinde yatar. Bu amaçla filozoflar gibi eğitimciler de insanın aktivitesiyle ilgili bu iki koşulun (bireysellik ve çevre) doğasını mutlaka araştırmalıdır.”⁷⁶

İkbâl'e göre bütün boyutlarıyla çevre, insanın yaratıcılığının bir sonucu olarak değişen ve gelişen yapısıyla özellikle modern çağda zekânın uyarılması, şahsiyetin şekillenmesi ve eğitilmesi konusunda üzerinde önemle durulmasını gereken bir enstrümandır. Aksi halde bu karmaşık ve meydan okuyan çevrede insanın tam ve uygun bir hayat yaşaması imkânsız olacaktır. Böylece İkbâl, modern hayatta istendik ve yaşanabilir bir çevreyi oluşturmak için araştırmaya dayalı çevre bilgisinin önemine işaret etmiş olmaktadır.⁷⁷ İnsanın şahsiyet gelişiminde ve eğitiminde kritik noktada duran çevre bilgisini elde etmek, küçük yaşlardan itibaren çevreyi gözlemlemek ve keşfetmekle başlar. Sadece bir çevreye değil bununla beraber kendini gerçekleştireceği sonsuz imkânlarla, potansiyelle ve akla sahip olması insanın bu yoldaki en önemli yardımcısıdır.⁷⁸ Akılla birlikte yaratıcının insana lütfettiği diğer yeteneklerin tamamı da hakikate ulaşmada, iç uyanışı hayata geçirmede, maddi çevreyi duygulu bir ruhla bizzat tabiatın nabzında kritik etmede ve yeni bir paradigma inşa etmede; fitratları keşfetme, değerleri olgunlaştırma, toplum ve bireyi geliştirme eylemlerinde kullanılmalıdır.⁷⁹ Etrafındaki güçler tarafından cezp edildiğinde insanın, bu güçleri şekillendirme ve yönlendirme potansiyeli vardır. Onlar tarafından engellenince de insan, kendi derununda çok daha geniş ve farklı bir dünya kurma yeteneğine haizdir. Bu sayede o, dünyadaki zengin ilham kaynaklarını keşfeder. İşte insanı çevreleyen âlemin derindeki istekleriyle paylaşacağı ve hem kendi kaderini hem de çevresini şekillendireceği şey, onun bu özelliğidir. İnsan, bahsi geçen şekil vermeyi bazen fiziki çevrenin güçlerine kendini uydurarak, bazen de bütün çaba ve enerjisini yine fiziki çevrenin güçlerini kendi gaye ve hedefleri doğrultusunda şekillendirmek için harcayarak yapacaktır.⁸⁰

Çevreye dair bilgi elde edilmesi sürecinde İkbâl'in özenle ve ısrarla üzerinde durduğu konulardan biri “özgürlük” olarak öne çıkar. İkbâl'e göre gerçek

⁷⁶ Fârûkî, “İkbâl'in Eğitim Fikirleri”, 235-36.

⁷⁷ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 43.

⁷⁸ Schimmel, *Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbâl*, 61.

⁷⁹ Şeriâtî, *İkbâl ve Biz*, 93.

⁸⁰ İkbâl, *İslâm'da Dînî Düşüncenin Yeniden İnşası*, 43-44.

1962 | Gürel, Ramazan. Place of Physcial Environment in Personality ...

bir şahsiyet eğitimi için özgürlük olmazsa olmaz bir şarttır. Özgürlüğün olmadığı bir ortamda hayatın bütün imkânlarını, sırlarını ortaya koymak mümkün olmayacak; bireylerin gizil güçleri gelişmeyecektir. Çünkü özgürlük sayesinde fertler çevreleriyle ilişki kurar ve deneyimler kazanır.⁸¹ Böylece İkbâl, kişinin gizil yeteneklerinin en iyi bir şekilde özgür bir çevrede ortaya çıkabileceğini öne sürer.⁸² “Rousseau (ö. 1778) gibi İkbâl de bilginin ampirik yönüne özel önem atfeder. O, duyuşsal kavrayışın (sense-perception) önemini fark etmiş bir düşünür olarak aktif bir kişilik gelişiminin somut / fiziksel çevre (concrete enviroment) olmadan ve bu çevreyi kavramadan mümkün olamayacağını bilincindedir. Eğitsel hedeflere imkân tanıyan kendini gerçekleştirme (self-realization) maddi çevresiz düşünülemez ve tasarlanamaz. Natüralistler⁸³ tarafında özellikle savunulan özgürlüğün önemini, onlara göre çok daha üst seviyede kavramış olan İkbâl’e göre ferdin gizil potansiyeli özgürlük ortamı olmadıkça açığa çıkmaz, gelişmez ve fert

⁸¹ İkbâl’e göre insanda, varlığın gelişim çizgisi boyunca daima özgürlüğün korunması ve yüceltilmesine dair bir eğilim vardır. O, bu görüşünü Hz. Âdem’in Cennetten çıkarılışına kadar uzatır. Hz. Âdem’in cenneti, (kelimenin Kur’ânî anlamıyla ve kovulma kıssası bağlamında) insanın çevresinden kopuk ve dolayısıyla insanî isteklerin, arzuların, acıların, şehvetlerin vs. şiddetli baskıların duyulmadığı, kültürün başlangıcına dair tek bir işaretin bile doğmadığı ilkel, basit bir kavramı ifade eder. Bu cennetten kovulmayla birlikte insan, yeryüzünü mekân edindi. Bu nedenle insanın yeryüzündeki hayatının gayesi göz önüne alındığında bunun eğitimciler için oldukça derin anlamları olan bir mesele olduğu görülür. Hıristiyanlıktaki asli günah sahibi insanın bu günahının cezasını çektiği bir yer olduğu düşüncesinin aksine İkbâl’e göre Âdem’in yerleştiği dünya, entelektüel düşünce gücüyle donatılmış, insanın sürekli olarak yaşama tecrübesi kazandığı bir sahnedir. İkbâl, bu durumu bir özgürlük olarak görür ve bu özgürlük sayesinde vasat durumda bulunan her ferdin gelişimini sağlayacağını savunur. Zira ona göre dünya, insanın önüne yanlış yapma ihtimallerini koyarken aynı zamanda sorumluluklar yüklemek suretiyle onun kendi aktif yaratıcılığının oluşumunu da mümkün kılmaktadır. Bu yüzden eğitimciler ve felsefeciler bu önemli, derin anlam yüklü meseleye eğilmelidirler. Bk. Saiyidain, *İkbâl’in Eğitim Felsefesi*, 80; Orhan Atalay, “İkbâl ve Kur’ânî Düşünüş Biçimi”, *EKEV Akademi Dergisi* 2, sy. 2 (2000): 11.

⁸² Saiyidain, *İkbâl’in Eğitim Felsefesi*, 41, 43.

⁸³ Natüralizm, 17. yüzyıldan itibaren İngiliz aydınlanmasının önde gelen isimleri Francis Bacon, Thomas Hobbes ve John Locke tarafından ortaya konan; Fransız aydınlanmasının önemli isimleri Denis Diderot, Voltaire ve Jean-Jecques tarafından daha da ileri taşınan; doğanın, gerçekliğin tümü olduğunu savunan görüştür. Naturalistlerin eğitim felsefesi temelde çocuk merkezli eğitim esasına dayanmakta olup eğitimin amaçlarını belirleme noktasında doğaya ve doğanın ayrılmaz bir parçası olan insanın doğasına bakılması gerektiği fikrini savunur. Geniş bilgi için bk. Ahmet Cevizci, *Eğitim Sözlüğü* (İstanbul: Say Yay., 2010), 363-65.

ancak doğrudan ve birinci elden deneyimler elde etmek suretiyle çevreyle etkileşim ve iletişim içine girebilir.”⁸⁴

Özgürlüğe bu derece vurgu yapmakla birlikte İkbâl, disiplini de göz ardı etmez. O, zorlu hayat şartlarına ve sorumluluğu ağır koşullara hazırlıksız yakalanmaması için bireyi aktif tutmak adına katı ve yaptırımı olan kurallardan yanadır. Diğer bir deyişle İkbâl, Rousseau’da karşımıza çıkan “aşırı özgürlük”⁸⁵ düşüncesine iştirak etmez.⁸⁶ İkbâl’in disiplin taraftarı olması onun baskıcı bir çevreyi savunduğu şeklinde de anlaşılmamalıdır. Başta fiziki çevre olmak üzere ferdiyet, çok farklı çevrelerle ne kadar ilişkiye girebilirse o derece gelişir ve zenginleşir. İkbâl, bu anlayışla bir toplumun dinamik değerlerine ve kültürüne de işaret eder; dinamik, değişken hiçbir değeri yaratmayan, taklitçi, durağan bir çevrenin şahsiyeti öldürdüğüne inanır. İkbâl’in öngördüğü gerçek kişilik ancak gerçek çevrelerde var edilebilir. Zekâ böyle bir çevrede keskinleşir, şahsiyet olgunlaşır, özgüven beslenir, özgürlük ve özgünlük kazanılır. Şüphesiz İkbâl’in amaçladığı çevre, özgürlüğü var eden, üreten bir çevredir.

Çocuk hür bir atmosfer içinde bulunmadıkça onun gizil melekeleri gelişmez, potansiyeli istendik yönde kuvveden fiile dönüşemez. Çocuk, özgürlüğü sayesinde çevresiyle karşılıklı etkileşimde bulunacak ve böylece doğrudan ve ilk elden tecrübe elde etmiş olacaktır.⁸⁷ İkbâl, çocuğun maddi çevresine boyun eğmemesini, kendi arzu ve ihtiyaçlarına göre ona hâkim olmasını ve onu yeniden şekillendirmesini istemektedir. İkbâl, ferdin ihtiyaç ve alakalarıyla uyuşmayan fiziki çevrenin bozulup yeniden inşa edilme ve şekillenmesinin gereğini savunur. Buna göre İkbâl, fiziki çevreyi insanın ayağına getirmekte, onu keşfetmeye daha fazla ağırlık vermektedir.⁸⁸

Görüldüğü gibi İkbâl, çevreye intibakı, onunla ahenkli bir birlikteliği değil, çevreye hâkim olmayı, onunla başa çıkabilmeyi eğitime dair teori ve uygulamala-

⁸⁴ Fârûkî, “İkbâl’in Eğitim Fikirleri”, 230; Bayraktar Bayraklı, *Mukâyeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri* (İstanbul: 2002), 175- 76.

⁸⁵ Rousseau’nun eğitim anlayışıyla ilgili geniş bilgi için bk. Murat Korkmaz, Gönül Öktem, “Rousseau’nun Eğitim Anlayışı”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi (Journal of Research in Education and Teaching)* 1, sy. 3 (2014):174-186.

⁸⁶ Fârûkî, “İkbâl’in Eğitim Fikirleri”, 230.

⁸⁷ Fârûkî, “İkbâl’in Eğitim Fikirleri”, 37; Bayraklı, *Mukâyeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, 176.

⁸⁸ Bayraklı, *Mukâyeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, 176.

1964 | Gürel, Ramazan. Place of Physcial Environment in Personality ...

rın gerçek amacı olarak belirler. Bu sebeple İkbâl'in bakış açısında çocuk, şahsiyetini fiziksel çevrenin prangalarından kurtarmalı, çevresel hiçbir boyunduruğu kabul etmemelidir. İnsan, maddi çevresini devamlı surette kontrol altında tutarak şekillendirmekte ve ihtiyaçları, istekleri doğrultusunda yeniden yapılandırmaktadır. Neticede, Naturalistlerin aksine İkbâl, bireyin beklenti ve özlemleriyle uygunluk taşıyorsa çevrenin yok edilmesi ve yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunur. O, bu fikri: "Eğer dünya senin standartlarına uymazsa ona boyun eğmek yerine onu yıkmalı ve yeniden kurmalısın" sözleriyle açıklar.⁸⁹ İnsan aklının, karar verme gücünün ve eyleminin bir neticesi olan fiziki çevrenin büyük bir kısmı bu anlamda insan yeteneğinin bir ürünüdür.⁹⁰

İkbâl, maddi âlem üzerinde akıl yürütme ameliyesinin temelde mekanik olmadığına işaret eder. Düşüncenin bizzat kendisi serbest hareket etmeye tutkundur ve bu bütün entelektüel faaliyetlerin ortak özelliğidir. Hür düşünceden kaynaklanan bütün eylemler mutlaka kendisini hür hissedenden bir benlik tarafından gerçekleştirilir.⁹¹ İkbâl'e göre şahsiyet, fiziki çevre ile iletişime geçme amacıyla hayatın zengin imkânlarının çeşitliliğini bir çeşit sisteme indirger ve fırsata çevirir. Bu ilişkiler ağı, şahsiyet gelişimi için önemli bir fırsat ve metottur. İnsan şahsiyeti, bu metodun tabiatı yorumlamasıyla çevresini anlar ve bu onun özgürlüğüne katkı yapar.⁹² Şahsiyet, karmaşık bir çevrede yaşamaya davet edilmiştir. Ama o, bu çevreyi bir sisteme indirgemeksizin gelişimini devam ettiremez. Bunu yapmak şahsiyete çevresindeki eşyanın davranışını anlamlandırma hususunda bir nevi güvence vermektedir. Çevresini bir neden-eser / sebep-sonuç sistemi olarak benimsemek şahsiyet için vazgeçilmez bir değerdir. Aslında insan, tabiatı bu şekilde yorumlayarak çevresini anlar, hükmü altına alır ve bu sayede özgürlüğünü elde ederek şahsiyet gelişimi ve eğitiminin bilinçli ilk adımını atar.⁹³ Benlikten nasibi olan insan da kendisini ve çevresini yeterince tanımlayabileceği için özgürce hareket edebilecektir.⁹⁴

⁸⁹ Fârûkî, "İkbâl'in Eğitim Fikirleri", 230.

⁹⁰ Fârûkî, "İkbâl'in Eğitim Fikirleri", 231.

⁹¹ I. H. Enver, "Metaphysics of Iqbal" (Lahor: 1944), 48-49'dan naklen Riffat Hassan, "Freedom of Will and Human Destiny in Iqbal Thought", *Islamic Studies* 17, sy. 4 (1978):208.

⁹² Riffat Hasan, "İkbâl'in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader", çev. Ahmet İshak Demir, *İkbâl'in Düşünce Dünyası*, ed. Ahmet Albayrak (İstanbul: İnsan Yay., 2006), 93.

⁹³ İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, 142-143.

⁹⁴ Fârûkî, "İkbâl'in Eğitim Fikirleri", 238.

İkbâl, şahsiyet eğitimi ile ilgili görüşlerini ortaya koyarken insanın fiziksel çevresinin tamamlayıcı unsurları olarak mülâhaza ettiği okul ve öğretmenlerin önemi üzerinde de durmuş; bir eğitim kurumu olarak okulu, şahsiyet gelişiminin yolunu ve yönünü belirlemedeki en önemli köşe taşlarından biri olarak görmüştür. Ayrıca İkbâl'in okula bakışının ve ona yüklediği vazifenin okulun, fiziki çevrenin bilgisini elde etmeye ve özgür, hür düşünceye imkân sağlamaya odaklanması çerçevesinde de şekillendiği görülür. Bu bağlamda okulun en önemli görevlerinden biri, günlük yaşamda âdet haline gelmiş davranış ve uygulamaların, kişisel ilgilerin entelektüel, etik ve estetik açıdan önemini ortaya koymak; gündelik ve somut problemlerle ilgilenme hususunda zihinsel gelişim noktasını tespite çalışmaktır. Çağdaş eğitim anlayışı, yöntem ve programların tekrardan yapılandırılması, doğayı daha verimli tanımaya sağlayacak faaliyetlerin okul müfredatındaki çalışmalarla desteklenerek "kendi kendine faaliyette bulunma, problem çözme ve proje metotları" yoluyla yapılmasını amaçlamaktadır. Bu tarz bir yaklaşım ile şahsiyet eğitiminde maddi çevreyi tanıma ve anlamlandırma noktasında okulun bütün bu işlevlerini kabul eden İkbâl'in görüşleri, tam bir uyum içerisinde dir.⁹⁵

İkbâl'e göre okullarda uygulanacak eğitim-öğretimin müfredatının temel konularından biri, "dış âlemi daha iyi tanımamıza vesile olacak bilimi de kapsayan din" olmalıdır. Bilimsel faaliyetlerin yalnızca gözlem ve deneye dayalı olarak bilgiye ulaşmaktan ibaret olduğunu düşünmenin yanlışlığını vurgulayan İkbâl, "bilgi gerçeğe dayanır" anlayışını da yüzde yüz doğru kabul etmeyip bilimsel faaliyetler sürecinde insan doğasını da devreye sokar. Böylece İkbâl'e göre bilim, "enfüs" (iç âlem) ve "âfâk"ın (dış dünya / fiziki çevre) bilgisinden oluşur.⁹⁶ Okulun müfredatı öğrencilerin bu bilgileri mümkün olduğu ölçüde kazanım haline getirmelerine olanak sağlayacak şekilde düzenlenmelidir.

Maddi çevreden elde edilen bilginin şahsiyet eğitiminde işe koşulabilmesi amacıyla okullarda uygulanması gereken eğitim-öğretim metotları açısından İkbâl, "proje metodu, faal metot ve yaparak öğrenme metodu" üzerine durur. Gerçek bilgi, daha çok gerçek hayat durumlarını aktif bir biçimde karşılayabilmek

⁹⁵ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 59.

⁹⁶ Fârûkî, "İkbâl'in Eğitim Fikirleri", 239. Burada geçen "enfüs" ve "âfâk" kavramları Fussilet sûresinin 53. âyetinde konu edilmektedir.

için yararlı beceriler geliştirmekle ilgilidir. Diğer bir ifadeyle eğitim deneysel, yaratıcı aktiviteler vasıtasıyla kendi kendine öğrenmesi için çocuğu cesaretlendirmek, ona özgüven aşılaktan ibarettir. Pragmatizmin eğitim metodunun en özlü ifadesi “yaparak öğrenmedir”. İnsanın yapıp etmeleri, faaliyetleri, okul derslerinden daha önemli ve önceliklidir. Farklı konulara eğilme yerine öğrenci, ilgili olduğu faaliyet konusunda ilgili bütün bilgiye özgür bir akılla yönelmeye teşvik edilmelidir. Öğrencilerin üzerinde emek harcadıkları faaliyetlerin tamamı, fiziki çevreye dönük pragmatik faydalar getirmesi yanında başta şahsiyet gelişimi olmak üzere kendi problemlerine çözümler üretmek için duydukları istek ve araştırmacı ruh tarafından motive edilir. Çözümü üzerinde entelektüel çabalar sarf edilen problemler, sonunda elde edilecek yarar açısından ele alınır ve değerlendirilir. “Proje Metodu” olarak isimlendirilen bu eğitim metodu, pragmatizmin eğitime karakteristik bir katkısı olmakla birlikte İkbâl tarafından da farklı zamanlarda dile getirilip savunulmuştur. Bu metodun en önemli yönü, hayatın ve maddi çevrenin realiteleriyle bireyi doğrudan karşı karşıya getirmesi ve bireyin şahsiyetini hayatın gerçek problemlerine hazırlayarak eğitmesidir. Önce problemi ortaya koymaya, sonra öğrenmenin başarılı çözüm yolları esnasında yani hayatın içinde gerçekleşmesini sağlayan Proje Metodu İkbâl’in düşüncesinde önemli bir konumdadır.⁹⁷

İkbâl’in fiziki çevreyle doğru ve etkin bir iletişim için okullarda önerdiği bir diğer metot “Faal Metottur”. Bu metot, kişinin her çeşit tecrübeden yararlanması, kendini yalnızlığa bırakmaması esasına dayanır. Fert, hayatla iç içe olmalı, öğreneceği her şeyi bizzat tabiatla mümkünse uygulamalıdır. İkbâl, çocukları tabiatla eğitimsel ve uyarıcı bağlar kurmaktan mahrum ederek onları seradaki bitkiler gibi yetiştiren, şahsiyetlerini geliştirmelerinin önünü tıkayan düşünceleri ve bu düşünceler üzerine temellendirilmiş okulları eleştirir. Bu görüşleri ile o, hayata faal katılıma verdiği önemi gözler önüne serer. Eğitimde bunu sağlayacak en uygun metot hiç şüphesiz Faal Metottur.⁹⁸ İkbâl, bu metodun içerdiği “yaparak öğrenme” usulü üzerinde de ısrarla durur. O yaparak öğrenmeye “deneysel yaratıcı faaliyet” de demektedir. Çocuk fıtratı gereği bir şeyler yaparak hayat tecrübesini kazanır. Bu sebeple yeni problem ve durumlarla karşılaşınca onları cevaplandırarak ve fiziki çevresinin üstesinden gelebilecek bir tavır geliştirebil-

⁹⁷ Fârûkî, “İkbâl’in Eğitim Fikirleri”, 233-43.

⁹⁸ Saiyidain, *İkbâl’in Eğitim Felsefesi*, 51.

mesi için yaparak öğrenmesi daima teşvik edilmelidir. İkbâl çocuğa sabit bir araştırma usulünün verilmesi taraftarı değildir. Ona göre bilgi, ölü kültürden yani kitaplardan elde edilemez.⁹⁹ Bilgi, eylemle elde edilmiş ve eylemle bağlantılı değilse güce dönüştürülemez ve kişi onu, çevresini yeniden yapılandırmada kullanamaz. Bu nedenle İkbâl, öğrencilerin yeteneğini engelleyen, hayat için gerekli olmayan bilgileri ihtiva eden kitaplardan ve akademik çalışmalardan edinilen kuru bilgilere şüphe ile bakar ve onu eğitim sürecinin gayesi olarak görmez.¹⁰⁰ İkbâl'in üzerinde durduğu metotlar bireyleri / öğrencileri yeni durum ve problemlerle karşı karşıya getirir ve onları fiziksel çevrelerindeki kaynaklar üzerinde amaçlı bir şekilde çalışmaya mecbur kılarak araçların amaçlara uygunluğunu sağlar. Onlara, el yordamıyla da olsa kendi yaptıklarına güvenmeyi, zihinsel bir çaba sarf etmekten geri durmamayı ve içerisinde buldukları sorunların üstesinden gelmeyi de öğretir. Bu anlamda adı geçen metotlar, amaçlı ve planlı faaliyetlere dayandığından pasif öğrenme ve ezbere dayalı geleneksel metotların uygulanmasından daha verimli zihinsel tutumların gelişmesine yardımcı olur.¹⁰¹

Kurumsal anlamda okular ve eğitim-öğretim metotlarının yanında şahsiyet gelişiminde özellikle canlı örnekler olması bakımından -aileyi bir yana bırakırsak - en önde gelen sorumlu kişiler öğretmenlerdir. Bir karakter inşası biçimi ya da bir insanı baştan ayağa iyi davranışlarla donanmış bir fert haline getirme sorumluluğu ebeveynin ve öğretmenlerin üzerindedir. İkbâl'e göre gerçek öğretmenlik, öğrencilerinin çevreleriyle olan çeşitli ilişkilerinde onlarda kuvvetli bir bilinç uyandırmak, yeni ve yaratıcı amaçların oluşması için onları teşvik etmektir.¹⁰² O, çocuklarımızı tabiat ile eğitimsel ve uyarıcı bağlar kurmaktan mahrum ederek seradaki bitkiler gibi yetiştirmek isteyen öğretmenlerin tutumlarını da şöyle kınar: "Nedir öğretmen? Ruhların mimarı! Eğer bahçenin bir ışık seliyle dolmasını istiyorsan, güneşin ışıkları önüne duvar örme!"¹⁰³ Bu sözleriyle öğretmenin rol model davranışlarla öğrencilerine doğru rehberlik yapmasının önemini vurgulayan İkbâl, özellikle kitle iletişim araçları yoluyla elde edilen bilgileri

⁹⁹ Fârûkî, "İkbâl'in Eğitim Fikirleri", 40.

¹⁰⁰ Muhammed İkbâl, *Zebûr-i Acem (İkbâl'den Şiirler)*, çev. Ali Nihat Tarlan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1971), 148.

¹⁰¹ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 45.

¹⁰² Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 50.

¹⁰³ İkbâl, *Cibril'in Kanadı (Bâl-i Cibril)*, 217.

öğretmenin rehberliğini kısıtlayan unsurlar olarak değerlendirir ve fiziksel çevreyi bizzat tecrübe ederek çocuklara verilecek bilginin daha kalıcı olacağına dikkat çeker.¹⁰⁴

İkbal'in eğitim düşüncesinde bireyin gelişmesi neticesinde onun çok daha yoğun ve farklı ilişkiler kurma isteğinin artması, bunu bütünüyle fiziki çevresiyle devam ettirmesi anlayışı esastır.¹⁰⁵ İkbal'e göre insan, kültürel ve manevi değerlerle donanma adına maddi çevreyi ham bir malzeme olarak kullanmalı ve şahsiyetin güçlenmesinde dış dünyanın bütün olanaklarını kendisi için seferber etmeli, bu olanaklardan en verimli tarzda faydalanmalıdır. İnsanın tabiatla olan ilişkisi, ruhi hayatın, şahsiyet yapısının yükselişine imkân tanıyacak hür ve özgür bir ortamda daha nitelikli ilişkiler ağı çerçevesinde şekillenmelidir. Eğer eğitim, şahsiyet kırılmaları yaşayan günümüz insanının sorunlarına kalıcı çözümler getirmek istiyorsa, bu ideali mutlaka dikkate almalıdır.¹⁰⁶

SONUÇ

İnsanı bilinçlendirmek, eyleme hazırlamak, donanımlı bir hale getirmek; onun değişim, gelişim ve dönüşümüne imkânlar hazırlamak genel anlamda eğitim felsefelerinin ve anlayışlarının ortak noktasıdır. Buna bağlı olarak düşünürler tarih boyunca eğitime dair yaklaşımlarında ilk önce insanı ele almış, onun gerçekliğinden hareket etmiştir. Muhammed İkbal'in insana ve hayata bakışı da bu noktadan beslenmektedir. İnsana dair fikirlerini ortaya koyarken İkbal, "şahsiyet, ferdiyet, benlik, insanın ne olduğu yani madde-ruh ilişkisi, fert-toplum ilişkisi" gibi kavramları düşüncesinin temelinde oturtmuş ve eğitim anlayışını bu esas üzerine bina etmiştir. İkbal'e göre eğitim, bireye şahsiyetini kazandırmalı, akli kullanmanın, kişiliği yapılandırmanın yollarını göstermelidir. İkbal, şahsiyeti insan hayatının organizasyonunun merkezi olarak telakki eder ve eğitimin en önemli hedefini şahsiyeti geliştirmek olarak görür.

Eğitim, ferdi esas almakla birlikte onu fiziki çevresinden soyutlayıp koparmamalıdır. İkbal, kişiyi maddi çevreden uzaklaştıran eğitim anlayışına şiddetle karşı çıkmaktadır. Zira insan şahsiyeti çevreyi istila eden, ona hükmedebilen

¹⁰⁴ Muhammed Münevver, *İkbâl ve Kur'ânî Hikmet*, 207-208.

¹⁰⁵ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 54.

¹⁰⁶ Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, 61.

bir yöne sahiptir. Bu yön İktbal'e göre insanın şahsiyet eğitiminde muhakkak surette kullanılmalıdır. Şahsiyet gelişimi için "fiziki çevre bilgisi" yadsınamaz bir realitedir. Bu çevrenin bilgisini elde etmenin yolu ise onun güçleriyle hür bir şekilde baş başa kalarak yüzleşmekten, mücadele etmekten geçer. İktbal'e göre bu süreçte insan için vazgeçilmez olan en önemli husus özgür bir şekilde fiziksel çevreyle iletişime geçebilmektir. Ancak bu özgürlük sınırsız bir özgürlük olmayıp belli bir disiplini de içerir. Bu esasları hayata geçirebileceği bir fiziki çevre ilişkisi insan için şahsiyetini inşa edebilmek adına bir dizi gözlem ve deneye imkân veren bir faaliyet sahası olarak görülmelidir.

İktbal'e göre insan için asıl olan çevreye intibak etmek değil ona hâkim olmaktır. Maddi âlemdeki sürekli değişim insanı, şahsiyetini tekrar tekrar inşa etmeye, yenilemeye zorlar. Tabiat insan mizacına uygun yaratıldığı için maddi âlemi araştırma, insana yüklenecek en önemli görevdir. Akıl, duyular, hayal gücü, istek ve arzular, estetik değerler maddi âlemi gözlemleyip şahsiyetini olgunlaştırmada insanın en önde gelen motivasyon kaynaklarıdır. Doğayı gözlemlemek suretiyle insan hem şahsiyetinin gerçekliğini hem de onun kurucu unsurları olan ilahi nitelikleri kavrar. Ayrıca fiziksel çevrenin keşfi ile ulaşılabilecek akli ve estetik değerler şahsiyet eğitimi için çok değerli ve önemli görülmelidir. Her bir yaratılışla tekrar tekrar kendini yenileyen fiziki çevre, insana kendisini sürekli yenilemesini ve aktif, dinamik bir şahsiyete sahip olmasını ilham eder.

Şahsiyet eğitimine bakışında okulun etkilerini de tartışan İktbal, çevreden bağımsız, bireyi çevreden koparan bir okul yapılanmasına karşı tavrı alır. İktbal'in hayalindeki okulun en önemli özelliği, maddi ve manevi eğitimi mezcedebilmesidir. "Proje metodu, yaparak öğrenme metodu, faal metot" gibi metotların okullarda hayata geçirilmesini tavsiye eden İktbal öğretmeni, hassasiyetle çocukları narin bir çiçek gibi yetiştiren maharetli bir bahçıvana benzetir. Ona göre öğretmen, öğrencilerine yol gösteren, kılavuzluk eden, onların şahsiyet gelişimlerinin önündeki engelleri kaldıran, özgürlüklerine kilit vurmeyen bir ruh mimarıdır. Böyle öğretmenler sayesinde tabiatın gizli sırlarını keşfedecek, şahsiyet bütünlüğünü elde edecek ve yeni bir dünya yaratacak olan dinamik bireyler ve kâmil insanlar her dönemde muhakkak var olacaktır.

Neticede İktbal'in şahsiyet eğitimiyle fiziksel çevre arasındaki ilişki hakkında ortaya koyduğu fikirlerin kendine has özellikler taşıdığını ve özgün olduğunu

1970 | Gürel, Ramazan. Place of Physcial Environment in Personality ...

söylemek mümkündür. Eğitimin hedefini, insanı fiziksel çevrenin unsurlarını keşfetmeye hazırlamak, bu doğrultuda gerekli olan “aksiyon”, “yaratıcılık” ve “özgünlük” ile onun şahsiyetini geliştirmek olarak belirlemekle İkbâl, şahsiyet eğitimi konusunda oldukça farklı bir yerde durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adasal, Rasim. *Normal ve Anormal Yönleriyle Yeni Medikal Psikoloji*. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1977.
- Akyüz, Yahya. “Eğitimde Çocuk Doğa ve Çevre Korunması İlişkileri”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 12, sy. 1 (1992): 85-96.
- Albayrak, Ahmet. “İkbâl’de Dinamik İnsan Anlayışı”. *Dîvân İlmî Araştırmalar* 3, sy. 5 (1998/2): 241-54.
- Albayrak, Ahmet. *Muhammed İkbâl*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
- Allport, Gordon Willard. *Pattern and Growth in Personality*. New York: 1961.
- Armaner, Neda. “Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976): 143-149.
- Atalay, Orhan. “İkbâl ve Kur’ânî Düşünüş Biçimi”. *EKEV Akademi Dergisi* 2, sy. 2 (2000): 1-18.
- Aybey, Salih. “Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü”. *Turkish Studies* 10, sy. 11 (2015): 201-214.
- Aydın, Mehmet. “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, sy. 1 (1987): 83-85.
- Aydın, Mehmet. “Muhammed İkbâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 17-23. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Aytaç, Kemal. *Avrupa Eğitim Tarihi*. Ankara: y.y., 1972,
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1994.
- Bayraklı, Bayraktar. *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*. İstanbul: 2002.
- Cevizci, Ahmet. *Eğitim Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Çamdibi, H. Mahmut. “Gazzâlî’nin Şahsiyet Terbiyesi, Eğitim ve Din Eğitimi”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi Gazzâlî Özel Sayısı* 13, sy. 3-4 (2000): 445-47.
- Çamdibi, H. Mahmut. *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.
- Çelik, İsa. *Muhammed İkbâl’in Tasavvufî Düşüncesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.
- Dewey, John. *Tecrübe ve Eğitim*. çev. F. Barış, F. Başaran. Ankara: 1966.
- Ebu’l- Hasan, Nedevî. *Büyük İslâm Şâiri Dr. Muhammed İkbâl*. çev. Ali Ulvi Kurucu. İstanbul: Marifet Yayınları, 2002.
- Eysenck, Hans Jurgen. *Fact and Fiction in Psychology*. New York: Penguin Books, 1972.
- Fârûki, Abdullah. “İkbâl’in Eğitim Fikirleri”. çev. Ahmet Koç. *İkbâl’in Düşünce Dünyası*. ed. Ahmet Albayrak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.

Gürel, Ramazan. Muhammed İkbâl'e Göre Şahsiyet Eğitiminde ...| 1971

- Fârûkî, Abdullah. "İkbâl'in Eğitimle İlgili Düşünceleri". çev. Ahmet Koç. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3, sy. 2 (2003): 193-208.
- Fârûkî, Muhammet Tâhir. "İkbâl'e Göre Mümin Kişi (Merd-i Mümin) Tasavvuru". çev. Şevket Bulu. *İkbâl'in Düşünce Dünyası*. der: Ahmet Albayrak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Hökelekli, Hayati. "Şahsiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 297-298. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dar-ı Sâdır, 2002.
- İkbâl, Muhammed. *Şarktan Haber (Peyâm-ı Meşrik)*. çev. Ali Nihad Tarlan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1956.
- İkbâl, Muhammed. *Benliğin Sırları (Esrâr-ı Hôdî)*. çev. Ali Nihad Tarlan. İstanbul: Sufi Kitap, 2005.
- İkbâl, Muhammed. *Cavidnâme*. çev. Annemarie Schimmel. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- İkbâl, Muhammed. *Cibrîl'in Kanadı (Bâl-i Cibrîl)*. Doğudan Esintiler içinde. çev. N. Ahmed Asrar. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.
- İkbâl, Muhammed. *İslâm'da Dînî Düşüncenin Yeniden İnşası*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- İkbâl, Muhammed. *Zebûr-i Acem (İkbâl'den Şiirler)*. çev. Ali Nihad Tarlan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.
- Jerry, M. Burger. *Kişilik*. çev. İnan Erguvan Sarioğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Kabil, İhsan. "Görüntü ve Kader". *Ayşe Şasa ve Diğerleri, Düş, Gerçek ve Sinema*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kanad, H. Fikret. *Pedagoji Tarihi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1948.
- Kerschensteiner, Georg. *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*. çev. H. Fikret Kanad. Ankara: Milli Eğitim Yayınları, 1977.
- Kindî, Ya'kûb b. İshâk. "Oluş ve Bozuluşun Yakın Etkin Sebebi Üzerine". *Felsefî Risâleler* adlı eser içinde. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Kılıç, Cevdet. "Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2 (1999): 49-51.
- Korkmaz, Murat ve Gönül Öktem. "Rousseau'nun Eğitim Anlayışı". *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi (Journal of Research in Education and Teaching)* 1, sy. 3 (2014):174-186.
- Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Daru'l-fikr, 1973.
- Montessori, Maria. *Pedagogie Scientifique*. Paris: La Maison des Enfants, 2004.
- Münevver, Muhammed. *İkbâl ve Kur'ânî Hikmet*. çev. M. Ali Özkan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

1972 | Gürel, Ramazan. Place of Physcial Environment in Personality ...

- Nefîsî, Sâid. “İkbâl’in Şiirinde Mistisizm”. çev. İsa Çelik. *İkbâl’in Düşünce Dünyası*. ed. Ahmet Albayrak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Pars, Vedide Baha ve Arkadaşları. *Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: y.y., 1969.
- Riffat, Hasan. “İkbâl’in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader”. çev. Ahmet İshak Demir. *İkbâl’in Düşünce Dünyası*. ed. Ahmet Albayrak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Riffat, Hassan. “Freedom of Will and Human Destiny in Iqbal Thought”. *Islamic Studies* 17, no. 4 (1978): 208-220.
- Sâdık, K. Gulâm. “İkbâl’de Ahlâk Kavramı”. çev. Hüseyin Karaman. *İkbâl’in Düşünce Dünyası*. ed. Ahmet Albayrak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Saiyidain, K. G. *İkbâl’in Eğitim Felsefesi*. çev. Necmettin Tozlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Scihimmel, Annemarie. *Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbâl*. çev. Senail Özkan. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Şeriâtî, Ali. *Biz ve İkbâl*. çev. Ergin Kılıçtutan. İstanbul: Anka Yayınları, 2006.
- Turgut, Ali Kürşat. “İbn Haldûn Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 31 (2013/2): 173-189.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’-l kâmus*. Kuveyt: y.y., 1965.